

ժողովուրդներ . և ահա այս է պատ-
ճառը Խաղաղուց բազմադարեան ծա-
ռայութեան :

Խաղաղիք 'ի բնէ հանձարեղ են ,
եռանդունք և սիրողք գեղարուեստից .
հիւսիսակողման ժողովուրդները որչափ
որ աշխոյժ ու գործասէր են , այն-
չափ ալ հարաւայինները մեղկ են և
գործատեաց : — Ինդհանուր կրօնքն է
կաթուղիկէ ուղղափառ հաւատքը , և
եկեղեցեացու վանօրէից բազմութեամբ
բը առաջին է համօրէն աշխարհիս մէջ .
'ի վերայ այսր ամենայնի կան ցրիւ աստ
անդ սփռուած պզտի այլադաւան ժողո-
վուրդներ՝ ինչպէս Վ օտացիք կամ Վ ալ-

դեանք որոնք կալվինական են , ընդ ա-
մէնը 30,000⁶ չափ . կան դարձեալ
30,000 յունադաւան լալանիացիք որք
Վէպօլսոյ հարաւային ափունքը կը
բնակին : — Խաղաղուց քաղցրահամիւն
և ճոխ լեզուն կը ծագի 'ի լատինակա-
նէ , զոր աւելի ևս պայծառացուցին մե-
ծանուն և անուանի մատենագիրք՝ հը-
նոց հետ մրցելով , և որոնց անմահական
երկասիրութիւնքը միշտ կենդանի պի-
տի պահեն լեզուն : Եւ այց ռամկին բե-
րանը ըստ գաւառաց գաւառաց կը զս-
նազանի՝ միայն անսայթաք կը համա-
րուի Վոսկանայի լեզուն :

Ընթերցողաց հետաքննութիւնը լեցընելու համար օգտակար կը սեպենք հոս ցուցակ մը
դնելու , իտալական այլ և այլ տէրութեանց երկրին տարածութեանն ու բնակչացը ,
ինչպէս որ էր անցեալ տարուան պատերազմէն առաջ :

Առանձն Տէրութեանց .	Տըրքմէնի-ն Երկրն հաւաքածութեամբ .	Բնակչ .	Մայրաքաղաք .	Բնակչ .
Նէապօլիս .	1535	6,886,030	Նաբոլի .	413,920
Սիկիլիա .	498	2,231,020	Բալերմոյ .	200,000
Սարտենիա .	1372	5,167,542	Դուրին .	179,635
Վիճալ Եկեղեցւոյ .	1204	3,124,668	Հռովմ .	180,376
Լոմպարտիա .	392	2,866,396	Միլան .	186,685
Վենետիկ .	433	2,306,685	Վենետիկ .	118,120
Դոսկանա .	403	1,806,940	Ֆիորենցա .	114,081
Մոտենա .	110	604,512	Մոտենա .	31,052
Բարմա .	112	499,835	Բարմա .	41,000
Իշլանտութի Մոնաքոյի .	1	8,300	Մոնաքոյ .	1,315
Հատարակապետութիւն Ս . Մարինոյի .	1 1/4	8,000	Ս . Մարինոյ .	907

Փրանկիսկոս Պաքոն :

Ինչպէս Րոժէր Պաքոն միայնակեա-
լը՝ որ 1250⁶ ժամանակները ծաղկե-
ցաւ և բնական գիտութեանց մէջ մե-
ծապէս յառաջացաւ , անանկ որ իր դա-
րուն մարդիկները բոլոր գերազանցեց ,
ու իբրեւ դիւահայր արհեստի մը ե-
տեւէ եղող հարածուեցաւ ամենէն , ա-
սանկ ալ Փրանկիսկոս Պաքոն կամ Պէ-
քըն , ծնեալ 1560⁶ 'ի Լոնտոն , իր ժա-
մանակի գիտութեանց սահմանն անցնելով
այնպիսի ճշմարտութեանց գուշակ եղաւ ,

որ այսօրուան օրս մեր գիտութեանց սահ-
մանն կամ եզրը կրնայ ըսուիլ : Ի՞նչ
կարողութեան տէր , գործունեայ միտք
ու վառվռուն երեւակայութեամբ ճո-
խացած Պաքոն՝ մանկական հասակէն
սկսաւ կարգէ դուրս սրամտութիւն մը
ցուցընել , որ դուն ուրեք կը պատահի
ան հասակին մէջ , որով ուղիղ դատ-
մամբ ճանչցաւ լաւիստոտեւեան ոճին
սխալները , ծռութիւններն և վտանգ-
ները , որ ան ատեն ամենայն ուսմանց
և գիտութեանց հիմունքն էր : Իրեն
սովորածներուն ճշմարտութեանը վրայ
տարակուսիլը , իր հանձարոյն արտա-

Փրանկիսկոս Պաքոն.

փայլելուն առաջին պատճառն եղաւ .
 և ասով սորված բաներուն ստուգու-
 թիւնը քննելով, ազատ մնաց միտքը
 այն սխալներով պղտորելէն . ու այս-
 պէս սխալական վարդապետութիւննե-
 րը չընդունելով, ստիպուեցաւ ճշմարի-
 տը գտնելու ետեւէ ըլլալ . ունեցած ուղ-
 ղեցոյցներուն չհաւնելով՝ ուրիշ ուղղե-
 ցոյցներ գտնելու 'ի խնդիր ելաւ : Պա-
 քոն երբ աս կերպով Ղրիստոսի
 դրութեանը սխալները ցրցունելու կը
 ջանար, ինքն ալ շփոթեցաւ, և ստի-
 պուեցաւ ուրիշ նոր դրութիւն մը գտ-
 նելու, որուն ետեւէն եղաւ խորունկ և
 սուր մտքով . և երկար մտախոհութիւն
 ներէ ետքը, այլ և այլ ճամբաներ փոր-
 ձելով, վերջապէս իր վախճանին հա-
 սաւ՝ գիտութեանց նոր դրութեան հիմն
 մը դնելով : Եւ այս իր այս նոր դրութիւ-

նը ամենուն ընդունելի ընել տալու հա-
 մար, և որպէս զի ամէնքը իր հետոյը
 ետեւէն երթան, իրեն տաք ու բուռն
 բնաւորութիւնը յարմար չէր : Պաքոն
 ուզեց բոլոր գիտութեանց զանգուածը
 յեղափոխել և նոր շէնք մը շինել . ո-
 րով իր զօրաւոր մտքին մէջը այս շէնքին
 հսկայաձև յատակագիծը կերպաւորեց :
 Եւ աս ամենամեծ գործս, զոր Պաքոն
 Մեծ Նարոգո-Բէան գիտաւիտանց կ'անուա-
 նէր, ոչ երբեք ամբողջապէս 'ի գործ
 դրուեցաւ, այլ իր դրութեանց մէկ մա-
 սը գրքերու մէջ թաղուած մնաց, ի-
 բրեւ փառաւոր յիշատակարան մարդ-
 կային մտաց իմացողութեան պատմու-
 թեանը մէջ :

Եւ ամենէն առաջ հարկ սեպեց դասա-
 ւորել գիտութիւնները, և ուզեց բաժ-
 նել զանոնք մարդուս կարողութեանցը

վրայ, և մասնաւորապէս յիշողութեան, բանին և երեւակայութեան, նոյն ոճով ինչ որ երկու դար ետքը կատարեցին տ'Ալամպէր և Տիտրոյ, ընդհանուր գիտութեանց բառարանին նախաշաւիղ ճառին մէջ: Բնագիտութեան մէջ այս սկզբունքը դրաւ թէ Իմացականութեան մէջ էր չէր, որ պայտաւիւններն էին առաջ եկած լըլայ: Այս սկզբունքը ծանօթ էր նաև Միստոտելի, և որուն կարեւորութիւնը կը ցուցնէ իջք: Բնաբանական գիտութեան մէջ աւելի մեծ և կարեւոր վախճան ու ելք մը ունեցաւ Պաքոն, մասնաւոր երբ մտածելու ըլլանք իր ունեցած բնաբանական գործիքներուն անկատարութիւնը, և նոյն գիտութեան անկարծելի կերպով ետ մնացած ըլլալը:

Պաքոն առաջինն եղաւ որ օգին ծանրութիւնն ու առաձգականութիւնը ճանչցաւ, որոնց իսկութիւնը ցըցուցին Վալիլէոս ու Վորրիչելլի. մատնանիշ ցըցուց վայրաբերութեան և ձգողութեան զօրութիւնը, որուն հաւաստի գիտութեամբը խիւթըն անմահացաւ: Պաքոն նոյն հրաշալի մտայ կարողութիւնը ցըցուց ուրիշ գիտութեան մը մէջ ալ, իրաւագիտութեան վրայ իր տեսութիւնները գրելով, յորս երկարատեւ մտախոհ եղաւ Սօնթէպրիէօ. աս բարոյական գրուածներուս մէջ կը տեսնուի խորունկ միտք մը և սուր ու նուրբ ճանաչողութիւն մը մարդուս և ուրիշ խիստ շատ բաներու վրայ: Այսպէս ահա Պաքոն կարապետ եղաւ, կամ թէ ըսենք սկիզբն իսկ մը երեւելի հանձարներու, որոնցմէ մէկն է խիւթըն, որուն համար կ'ըսէ Սալլուս. «Պաքոն մարգարէացաւ իսկ մը ճշմարտութիւններ և խիւթըն յայտնեց նոյն ճշմարտութիւնները ըստ ժամանակին», իսկ թէ արդեօք ո՞վ աւելի արդիւնաւոր ու մեծ կրնայ ըսուիլ, տարակոյս չկայ որ ժամանակին հնութիւնը Պաքոնի կու տայ այս առաջնութիւնը: Եւ իսկ Պաքոն կը զգար թէ ինչ ազդեցութիւն կրնայ ընել ժամանակը, և մարդկային մտաց քայլ առ քայլ ըրած յառաջացումը՝ գի-

տութեանց վրայ. որով ապագայից բնականութեանը կը թողուր իր գրուածոց ու դրութեանց դատաստանը, որ աւելի լուսաւորեալ պիտի ըլլայ կ'ըսէր, և կը կոչէր զինքը Նառայ ապագայ եկելոյ:

Եւ մտքով իր կտակին մէջ ազնուական հարստութեամբ մը կ'ըսէ. «Երթողում իմ անունս ու իմ յիշատակս օտար ազգաց և իմ քաղաքակիցներուս ի ժառանգութիւն, բայց քիչ մը ժամանակ անցնելէն ետքը», Պաքոնի կրտակին այս խօսքը իրօք յարդիւնս եղաւ իր մահուանէն իսկ մը տարի ետքը, որով Հայր փարձաւական փիլիսոփայութեան կոչուեցաւ, և անմահական անուն թողուց գիտնական աշխարհին մէջ:

Պաքոնի համար որ և իցէ գովեստ նուազ է իրեն արդեանցը նայելով, եթէ այնչափ գտած ճշմարտութեանցը նկատմամբ ըլլայ, և թէ ճշմարտութեանց հասնելու համար բացած ճամբաներուն նայելով. որովհետեւ առաջնով իրեն մտայ ուղղախօսութիւնն ու զօրութիւնը կը ցուցնէ, և երկրորդով իր ոգւոյն արիութիւնը այնչափ արմատացեալ մոլորութեանց դէմ մաքառելով: Այս մոլորութիւններս այնչափ զօրացած էին Պաքոնի ժամանակ՝ որ և ոչ ինքը բոլորովին ազատ եղաւ այն թիւր սկզբանց ազդեցութենէն, որով Սպլենդիկոսի աստեղաբաշխական դրութեանը դէմ զինեցաւ, որ նոյն միջոցին այս ուսմանս մէջ նոյն ուղղութիւններն ու նորոգութիւնները կ'ըսէր, ինչ որ Պաքոն ուրիշ դրական ուսմանց մէջ ըրեր էր: Պաքոն ինչպէս գիտութեանց մէջ առաջին տեղին ունի, նոյնպէս մատենագրական ոճին համար ալ շատ գովեալ է. ընդհանուր իրեն ասացուածքին կերպը ծանր ու հանդարտ է, բայց միանգամայն շնորհալից, դիւրընտել ու եզական. ոճը ազնուական ու զօրաւոր, վսեմ և պարզ. որով իր քանի մը գրուածքները, ինչպէս են Հենրիկոս Էմ պատմութիւնը, և Վախնեաց իմաստութեանը վրայ գրուածքը, աւելի ընտիր մատենագրութեան

կարգը դասելիք են քան թէ գիտու-
թեանց :

Երբոր մտածելու ըլլանք Պաքոնի
անբաւ երկասիրութեանցը վրայ, և
թէ ինչ մեծ աշխատութիւն ըրած պի-
տի ըլլայ, եթէ մտաւոր և եթէ նիւ-
թական, այն ամենայն ճշմարտութիւն
ները դուրս հանելու համար, իրեն
վաթսունըվեց տարուան կեանքը (1560
ց1626) խիստ կարճատև կը տեսնուի .
մանաւանդ որ ինքը արուեստով փաս-
տաբան էր, երկար ատեն քաղաքական
պաշտամանց մէջ մասնակցութիւն ու-
նեցաւ, որով այն պաշտօններուն հաս-
նելու համար, և կամ անոնց մէջ հաս-
տատուն մնալու վախճանաւ, շատ ցած
շողոքորթութիւններ ու հնարագիտու-
թիւններ ըրաւ : Եւ ատ փափաքելի
բան էր իր վարուց մէջէն բնաջինջ
բառնալ քաղաքական գործոց մէջ ու-
նեցած այս մասնակցութիւնը . որով
հետեւ եթէ մէկ կողմանէ կը զարմա-
նանք իրեն հանձարոյն բարձրութեանը
վրայ, մէկալ կողմանէ չենք կրնար ա-
ռանց պփգալու կարգալ իր վախճանին
հասնելու համար բռնած ապօրինաւոր
ու անարժան ճամբաներուն պատմու-
թիւնը : Իր հայրը որ խիստ ստորին
վիճակի մարդ մը չէր, կրցեր էր Եղի-
սաբէթ թագուհւոյն համարմանն ար-
ժանի ըլլալ, որով Պաքոն իր ծնած օ-
րէն այնպիսի դիրքի մը մէջ կը գտնուէր,
որ փառաց և բախտի ճամբայ մը բա-
ցուած էր առջևը : Բայց որովհետեւ
ունեցած հասոյթը շատ չափաւոր էր,
ան պատճառաւ իրաւագիտութիւն սով-
բելու ետեւէ եղաւ, և ամենամեծ յար-
մարութիւն մը ցրցուց աս գիտութեւս
մէջ : Հզօր պաշտպաններու միջնորդու-
թեամբ, և իրեն հանձարոյն վրայ ե-
ղած համարմունքովը, քիչ ատենի մէջ
առաջ գնաց և 28 տարուան եղած
միջոցը արտաքոյ կարգի խորհրդական
թագուհւոյն անուանուեցաւ : Երբու-
նեաց պակասութեանցը քաջ հմուտ ըլ-
լալով, քիչ ատենի մէջ ինքն ալ նոյն
պակասութիւնները իրեն սեպհակա-
նեց : Եւ այն միջոցներուն Եստէքի կամ

սին դէմ ամբաստանութիւն մը ըլլուե-
լով, որ իրեն տէրն ու բարերարն էր,
Պաքոն ոգւով մարմնով անոր դէմ զինե-
ցաւ, թագուհւոյն հաճոյ ըլլալու հա-
մար . և երբոր տարաբախտ կոմսին գը-
լուխը կտրեցին, Պաքոն Եղիսաբէթի
խստութիւնը գովելով՝ կոմսին դէմ գը-
րուածք մը հրատարակեց : Պաքոնի այս
ամօթալի գնացքը, ընդհանուր հասա-
րակաց միտքը այնպէս գրգռեց իրեն
դէմ, որով չէ թէ միայն ալ պաշտօննե-
րու մէջ առաջ չգնաց, այլ այնչափ հա-
կառակորդներ ու թշնամիներ ունեցաւ
արքունեաց ու ժողովրդեան մէջ, որով
պաշտօններէ զրկուելով Եղիսաբէթին
վերջի տարիները ազքատութեւ տուայ-
տեցաւ : Բայց Հակոբայ առաջնոյն
գահակալելը Պաքոնի բաղգը նորէն բա-
ցաւ . որովհետեւ Հակոբ Ա. որ կ'ուզէր
գիտուն ու մատենասէր երեւնալ, ու զեց
իրեն հանձարը բանի բերել :

Բայ անգամուս Պաքոն շատ աւելի
ճարտարութեամբ վարուելով՝ ջանաց
մեծամեծաց սիրտը իրեն ձգել շողմու-
թեամբ և բիւր հնարագիտութիւննե-
րով, որով պաշտօնէ պաշտօն վեր ելլե-
լով քիչ ատենի մէջ արքունի ատենա-
դպրութեան պաշտօնն առաւ, (1619)
հանդերձ ասպետութեան, Պարոն տը
Սէրսըւմ և Սէնդ-Ելլանի թերա-
կոմս պատուանուններով : Բայ մեծա-
մեծ պաշտօններուս հասնելէն ետքը,
քիչ ատենէն առջինէն աւելի ամօթալի
կերպով ամէն բանէ զրկուեցաւ . վասն
զի արքունական դիւանադպրութեան
պաշտօնարանը ամէն տեսակ հարստա-
հարութեանց, զրկանաց և կաշառա-
կրծութեանց տեղ մը դարձաւ, և ան
աստիճան անիրաւութիւնները յաճա-
խեցին՝ որ ժողովրդեան գանգատն ու
բողոքը բարձրանալով, խնդիրը ինչուան
նուիրակաց ատենան ելաւ և անկէ ծե-
րակուտին, ուսկից պարտաւոր դատուե-
ցաւ Պաքոն : Եւ սոց մեծ Ետենա-
դպիրը որ անպատուակ իր յանցանքնե-
րը խոստովանելով և իրենց ներողամը-
տութեանն ապաւինելով կարենայ իր
դատաւորաց զայրոյթը իջեցնել . բայց

ի զուր . բոլոր պաշտօններէն և պատուանուններէն զրկուեցաւ . 4000 լիւրապետներն տուգանելու պարտաւորեցաւ . և դատապարտուեցաւ ի ճտորայի աշտարակին մէջը բանտարգուելու ցմահ : Իսկ ապա իր վրան խղճալով ազատեց զինքը բանտէն ու միանգամայն տուգանքէն . բայց ապա պայմանաւ որ նորէն պաշտօնի չկարենայ հասնիլ :

Իսկ դժբաղդու թեանս վրայ Պաքոն տուանձնացաւ իր տունը և բոլորովին ինքզինքը ուսման և իր գրաւոր երկասիրութեանց տուաւ . ինչուան իր մահը նոյն առանձնական կեանքը անցուց շատ օգտակար վաստակներ ընելով :

Պօլիմարօքի ըսածին պէս “ Իսկ այիսի մեծ մարդ մին էր , որ իրեն պակասութիւնները մոռցայ ” . նոյնը ըսին նաև ապագայք ալ և ուղեցին մոռնալ իր կենաց այս ցաւալի դէպքերը . վասն զի ամենուն մտքին մէջը Պաքոն իբրև մեծ ուսումնականի և մատենագրի մը տպաւորութիւն ըրած է , քան թէ հարստահարող և կաշառակուրծ պաշտօնէի մը :

Պաքոն ընկերութեան և խօսակցութեան մէջ նոյն գեղեցիկ ձիրքերն ունէր , ինչ որ իր գրութեան մէջ կը տեսնուի , այսինքն աշխոյժ և կարուկ ու մը , պատրաստական միտք և ի վեր քան զամենայն դիմացիին մտացը համաձայնեցընել իր խօսակցութիւնը թէ պէտ և գովի յատկութիւն մը չըլլայ ապա բանս : Իր խօսութեան համեմատ էր արտաքին տեսքն ալ և ազնուական կերպը : Իր մտաց պատրաստականութեանը օրինակ մը կրնան սեպուիլ այս հետեւեալ դէպքերս : Երիտասարդութեանը ժամանակ օր մը Եղիսաբեթ թագուհին հարցուց թէ քանի տարուան էր . Պաքոն մէկէն պատասխանեց . “ Հրամանքիդ վեհափառութեանը երջանիկ թագաւորութենէն երկու տարի նուազ ” : Երբոր իր մահացու անկողնոյն մէջ պառկած յաւիտենականութիւն անցնելու վայրկենին կը սպասէր ինքն ի փիլիսոփայ , զաղղիացի մը որ զինքը տեսնելու փափաքով շատ

անգամ եկեր գացեր էր , վերջապէս պատկառելի հիւանդիս անկողնոյն քովը տարուեցաւ , որ իւր մեծարանքը յայտնէ . Պաքոն ընդունեցաւ զինքը , բայց անկողնոյն վարագոյրները գոցած . զաղղիացին ուղեւոր նոր կերպով մը յայտնել իր ունեցած մեծ վարկուքը . “ Հրեշտակաց կը նմանիս , ըսաւ . շատ անգամ քու վրայ խօսուիլը լսած ենք , բայց զքեզ չենք տեսած : — Իմ տկարութիւններս , ըսածիդ խիստ լաւ հաւաստիք մը կրնան ըլլալ . և մահս այիսի ցուցնէ ձեզի թէ մարդ եմ և ոչ այլ ինչ ” , պատասխանեց Պաքոն : Իսկ եղաւ ինքն ի փիլիսոփայիս վերջի նշանական խօսքը , որուն վրայ քիչ օր ապրելով իր անմահական անունն , գրաւոր երկասիրութիւններն ու աճիւնը մարդկութեան աւանդ թողլով մեռաւ իր վաթսուներկեց տարուան հասակին մէջ :

Առաջ Գլուխ:

Իմէն բանէ աւելի մեր վրայ ազդեցութիւն ընողը սովորութիւնն է . ուրեմն պէտք է ջանանք որ գոնէ զմեզ լաւ բաներու վարժեցընենք , թէ որ չենք ուղեր ախտաւոր ըլլալ և անոր բռնութեանը տակ նուաճիլ , որ քան զամէն բռնաւոր աւելի անողոք է :

Ինչայնամիտ մարդը գիտութիւնը կ'արհամարէ . պարզասիրտը կը յարգէ ու զարմացմամբ կը գովէ , իսկ իմաստունը կ'ընդունի ու բանի կը բերէ , միշտ կը ջանայ պատուել :

Կարգալը՝ իմաստուն և խոհական մարդկանց հետ խօսիլ ըսել է , որոնցմէ որ միշտ մարդս բան կրնայ սովորիլ . իսկ աշխարհի հետ կենցաղավարիլը , գրեթէ իսկութեան հետ խօսակցիլ ըսել է , որոնց հետ որչափ աւելի խօսիս , այնչափ աւելի խելքդ կը ցընդեցընես :